

Jerzy Treder

Leksemy nazywające insekty w kaszubskiej frazeologii

Studia Germanica Gedanensia 22, 187-197

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Treder
Uniwersytet Gdański

Leksemy nazywające insekty w kaszubskiej frazeologii

LICZBA ŻYJĄCYCH w Polsce owadów jest tak ogromna¹, że wiele z nich nie zostało w ogóle nazwanych w codziennej komunikacji, tj. poza terminologią naukową. Z nazw dość powszechnie używanych ledwie kilkadziesiąt funkcjonuje jako składnik związków frazeologicznych. Jedynie bowiem niektóre owady i ich nazwy były i są bardziej aktywne w wyobrażeniach ludowych i w języku, jak np. liczne nazwy biedronki² (np. *mòtileczka*, *mòtoweczka*), ale one w ogóle nie występują w wąsko rozumianej frazeologii (idiomatyce).

Interesujące może być, jak liczne są i czym się wyróżniają w języku kaszubskim frazeologizmy z leksemem nazywającym owada. Jakie relacje (skojarzenia) owe frazeologizmy konserwują? Jaką wiedzę laika o insektach i otaczającym świecie utrwała frazeologia z tymi komponentami leksykalnymi w składzie? Na ile wiąże się to z ich etymologią lub jaką ogólnie symbolikę prezentują owe owady w tych jednostkach językowych?

Akcent położono tu na frazeologizmy osobiwie kaszubskie³, następnie na wariantowe względem polskich (też gwarowych) i też ewentualnie niemieckich, gdyż frazeologia tych dwóch języków najbardziej wpływała na kaszubską⁴. Już ogólny ogląd materiałów kaszubskich pokazuje, że większość ich w języku niemieckim nie

¹ *Różnorodność biologiczna Polski*, red. R. Andrzejewski i A. Weigle, Warszawa 2003, wymieniana jest liczba 26 579 zarejestrowanych gatunków.

² Por. B. Sychta, *Twórcze zdolności Kaszubów (na przykładzie synonimów biedronki)*, „Język Polski” 39, 1958, s. 217–220.

³ Stąd nieobecność tutaj wielu, np. *zli jak óska/ łasëca* = pol. Skor I 615; *ślabi jak mûcha* Sy III 134, V 178 (: ciesz., młpl. *mdły* ... NKP II 433) = pol. Skor II 138 = cz. pot. ... *komár* = niem. *schwach sein w. eine Mücke*; *lédzy jak mrówków* CeyS I 13, Sy III 125 (por. pol. *mrowie ludzi*) = ciesz. ... *mrowców* NKP II 543 = cz. *lidí j. mravenců* = niem. *es wimmelt dort w. in einem Ameisenhaufen*.

⁴ Por. J. Treder, *Oddziaływanie języka polskiego na frazeologię kaszubską*, w: *Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbór studiów)*, 3, pod red. K. Handke, Wrocław 1989, s. 87–103; tenże, *Kaszubska i pomorska frazeologia pochodzenia niemieckiego (na tle słowiańskim)*, w: *Problemy frazeologii europejskiej I*, pod red. A.M. Lewickiego, Warszawa 1996, s. 131–146.

istnieje. Porównanie jednak materiałów kaszubskich z lepiej znanymi zasobami polskimi dowodzi, że wniosek taki dotyczyć może tylko frazeologii odmiany oficjalnej języka, kiedy w gwarach, jak również w dawnych zasobach frazeologicznych jest inaczej.

Rola insektów, a więc również ich nazw, była w przeszłości wyraźnie inna, tj. mocniej zaznaczały się w życiu człowieka i w języku, jak sugerować mogą choćby przysłowia: *Trzy rzeczy na świecie najgorsze: owad za kołnierzem, wilk w oborze i chciwy sąsiad za miedzą*. (1888) NKP⁵ III 151; *Wszy, pchły, pluskwy, szczyprawki – sąsiedztwo domowe*. (1595) *ibid.* 152; *Nie ma nic dokuczliwszego jak pchły, wszy i drobna szlachta*. (1894) *ibid.* 405. Z wierzeń egipskich przypomnieć tu warto choćby skorpiona, świętego żuka, symbol tworzenia i nieśmiertelności. Niejedna stara sentencja powstała na kanwie obserwacji owadów, np. pszczoł w *Georgikach* Wergiliusza: *si parva licet componere magnas* ‘jeśli godzi się porównywać rzeczy małe z wielkimi (tj. pszczoły z cyklopami)’; *fervet opus* ‘praca wre’. W kaszubskich materiałach etnograficznych i folklorystycznych widoczne być jeszcze mogą ślady kultu owadów, zwłaszcza pszczoły, ale też muchy.

Większość cytowanych tu materiałów należy raczej do starych, ale są również nowsze, np. *ùcžec robòka plëwac* ‘łowić ryby wędką’. Nie przeczy temu względnie późne zarejestrowanie większości frazeologizmów w źródłach. Pamiętać bowiem trzeba, że zapisy kaszubskie nie wykraczają poza połowę XIX w., czyli poza różne prace F. Ceynowy (por. CeyS). Zresztą wyraźniej jednoznaczne materiały gwarowe w NKP najczęściej pochodzą także dopiero z tego czasu.

Leksem **bąk**⁶/ **bączk** w języku kaszubskim i polskim przywołuje różne znaczenia, z których interesują nas dwa⁷. Ogólniejsze znaczenie ‘jakikolwiek owad/ mały owad’ pokrywa się w nich i chyba m.in. dlatego zachodzi częściowa zbieżność porównań frazeologicznych: *napic sã jak bąk* ‘bardzo mocno’ (śr.) Sy I 62 i pol. *ciągnąć, pić, opić się* Skor, *spić się jak bąk* Ex, *pić jak bąk* (/giez) NKP II 856 (nowsze i rzadsze z: *giez*, o czym zob. niżej). Jego poświadczenie z centrum Kaszub, jeśli byłoby pierwotnie, mogłoby dowodzić zapożyczenia z polszczyzny tak porównania⁸, jak i samego obrazu. W kaszubskim potem nastąpiło rozszerzenie łączliwości leksemu – najpierw w ramach tego „obrazu” jakby uzasadnione, tj. zgodne z obserwacją „działalności” określanego nim owada – na połączenie z *jesc*: *najesc sã jak bąk* Trep I 40, kiedy raczej dość „nieoczekiwane” jest połączenie z czasownikiem *bawic sã*: *ùbawic sã jak bąk* Ex, aczkolwiek często picie i jedzenie idzie w parze z zabawą, weselem.

Wąska geografia zwrotu *miec bąka w głowie* ‘o narwanym, postrzelonym’ (Kępa Swarzewska) Sy I 62 także dowodzi wtórności w nim leksemu *bąk*, co zresztą

⁵ Zob. na końcu: Skróty.

⁶ Etymologia od ps. **bQk* ‘to, co wydaje niski, przeciągły głos’, od *bąkać* Boryś 24.

⁷ Pominięto, oczywiście, inne znaczenia, np. *bąk* ‘ptak’: *bączki zbijac* ‘nic nie robić’: przysłowie *Bączki zbijò a robòtã òmijò*. Sy; *strzëląc bòka*, pol. *strzelić byka*, niem. *e-n Bock schießen*.

⁸ Por. E. Rzetelska-Feleszko, *Odrębność leksykalna gwar środkowokaszubskich*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 8, 1989, s. 129–149.

poświadcza także zwrot o szerszej geografii *mieć gzyka w głowie* (pn.) Sy I 397 (zob. też niżej), który oparty być może na dawnym pol. *mieć bzika w głowie* (1861) NKP I 229, do którego porównaj nadto pol. pot. *mieć chisiał/ szmergla* NKP I 454, *mieć zajączka w głowie* NKP I 651 itp. Jego synonimicznym wariantem jest zwrot kasz. *mieć mùchè w głowie* ‘mieć bzika’ (Kościerskie, Kociewie) Sy VII 77, znany więc poza pd.-wsch. Kaszub też na Kociewiu, kojarzący się od razu – m.in. z racji członu *mùchè* w liczbie mnogiej – z pol. *mieć muchy w nosie* ‘być w złym humorze’, do którego porównaj kasz. *mùcha kòmùs sadła na nos* ‘o nadąsanym’ Sy III 134, 217. Semantyką niewiele się one różnią, a zresztą można by polemizować z precyzją definicji leksykografa. Powyższe materiały kaszubskie zdają się sugerować funkcjonowanie w różnych okolicach Kaszub jednego z wariantów zwrotu *mieć bąka (/gzyka/ mùchè) w głowie*.

Fraza or. w *kims bączk grabòli (/grablëje)*⁹ ‘ktoś się złości’ Sy I 62 – bez kwalifikatora geograficznego, a nie jest ona znana ogólnie – z deminutywnym leksemem *bączk* potwierdza znaczenie przytoczonego wyżej zwrotu pol. *mieć muchy w nosie*, a nadto widać jego powiązanie ze strukturą pol. *zółć w kims kipi, wzbiera* ‘ktoś się gniewa na co’. Frazeologizm kaszubski mieści się ogólnie w ramach dostępnych oku obserwacji sposobu aktywności insekta, jednak bez tegoż skutków na zachowanie człowieka.

Ogólniejsze znaczenie leksemu *bąk* tkwi też w porównaniu *żęje jak bąk we fafelkach* ‘dobrze się powodzi’ (pd.) Sy I 276, znanym też z synonimicznym komponentem (do *fafelczy* ‘odchody końskie’) na południowym krańcu Polski, tj. jako *ciesz. żyje jak bąk w kobylińcu* NKP I 607; nawiązuje ono do środowiska, w którym zwykle gromadzą się owe owady.

Osobliwie kaszubskie znaczenie leksemu *bąk/ bączk* ‘owad z siłą demoniczną, talizman w postaci bliżej nieokreślonego owada, przynoszący rzekomo szczęście...’ – występuje w zwrocie o ogólniejszej semantyce: or. *mieć (/nosëc) bączka* [w *czeszeni*] ‘mieć szczęście’ Sy I 62; por. pol. *mieć coś w kieszeni* ‘być czegoś pewnym’ Skor i *mieć kogoś w kieszeni* ‘być czymś wierzyicielem’ NKP II 62. Przesąd ten utrwała też fraza or. *bączk nêkò kòmùs szczescé* Sy V 237 jako konkretyzacja zwrotu *nêkac kòmùs szczescé* ‘przysparzać komuś szczęścia’. Często leksem ten funkcjonuje z członem *czòrny*, a więc w wyrażeniu or. *czòrny bąk* ‘nieokreślony bliżej czarny owad, któremu Kaszubi przypisują siłę demoniczną, mianowicie we frazie war. *czòrny bąk (/bączk) nêkò kòmùs szczescé* Sy I 150 (bez geografii). W tym miejscu Sychta wymienia też drugie znaczenie tego wyrażenia: ‘zły duch w postaci...’, którego czarownica zadaje ludziom szczególnie w pożywieniu, tkwiące we frazie or. *czòrny bąk włòzł w jadra* ‘mawiają rybacy na Helu, wracając z pustymi sieciami’ Sy I 150; tu podana została (w definicji) geografia: płw. Hel. Demoniczność owego owada podkreślana jest określeniem *czòrny*, a *czòrny* to eufemistyczna nazwa diabła.

⁹ Niestety, *Słownik* Sychty nie notuje hasła czasownikowego *grabòlec*, a *grablec* ‘drętwieć od zimna’ nie wchodzi tu w grę. Pierwszy trzeba rozumieć jako fonetyczną odmiankę *gramòlëc (sã)*, a drugi jako *grablowac (sã)*, oba w znaczeniu: ‘leżać z trudem, powłócząc nogami’.

Leksem **brziôł** (pn.)/ **brziéł** (śr., pd.) ‘trzmieł ziemny, *Bombus terrastris*’ Sy I 79 w kaszubskiej frazeologii funkcjonuje tylko w miejsce innych, czyli jako wtórny: *brziôł je w kògòs wlazłi* ‘jest zły’ jako eufemistyczny war. pol. *diabeł*... Skor II 581 – i jako ekspresywnie wzmocnione *chòdzèc jak brziôł* ‘chodzić zły’ wobec *chòdzèc (zli) jak łasèca* (= pol. ... *osa*) oraz *chtos mò w rzècy brziôła* ‘ktoś nie może usiedzieć spokojnie’ Sy I 79, 134 wobec kasz. *miec robòczi w rzècy* CeyS I 9 (= pol. pot. ... *w tyłku*) (zob. niżej, gdzie też o frazie *brziôł jã kàsył*).

Z omówionym leksemem *bąk* w znaczeniu ogólnym wymienia się leksem **gzyk** ‘mały giez, *Gastrophilus equi*’, tj. we frazie: *gzyka¹⁰ jegò ùkàsëła/ ùgrèzła* CeyS 4, Ram 104, *gzyk kògòs kàsył* ‘o obrażonym’ Sy I 397, VII 67, Trep I 175 (też pol. NKP I 70, a por. pol. pot. *jakby giez kogo ukąsił/ uciął* ‘o zachowującym się nerwowo’ Skor i ekwiwalent niem. *wie von der Tarantel* ‘tarantula, pajak’ *gestochen*). Fraza ta weszła do bogatej frazeologii i metaforyki związanej z morzem¹¹, porównaj bowiem przenośnię połączoną z omawianą tu frazą: *mòrzèszcze sã gżèje, bąk gò kàsył* ‘pieni się’ (Przymorze) Sy III 114.

Sychta zbytecznie w słowniku – leksykograficznie błędnie – przypisał tym lekse-mom osobne i samoistne znaczenia, mianowicie: 1. *gzyk/ gżéł¹²* ‘obłąd, bzik’, egzemplifikowane jedynie zwrotami: *miec, dostac gzyka* [w *głowie*] (pn.) ‘zwariować, być narwanym’ Sy I 397, Lor I 241; *miec gżéła* ‘nie mieć piątej klepki’ (pn.) Sy I 397 (por. pol. pot. *mieć bzika*); 2. ‘mały giez’: or. *miec gzyka* ‘o chłopcu: spieszyć się do panny’ (Gostomek) Sy I 397; jednak takie znaczenie zwrotu może być jedynie doraźne, okazjonalne, choć kasz. *gżèc sã* ‘spieszyć się’; nieznanne jednak pol. posp. czy wulg. *gzić się* ‘zaspokajać popęd płciowy’. W przytoczonych połączeniach leksem ten stracił swoje pierwotne znaczenie, zyskując metaforyczne, co przecież jest procesem dość pospolitym we frazeologii.

Leksemy **gąsewnica** ‘gąsienica, *eruca*’¹³ – i jego synonim **kraczëpón** – pojawiają się tylko w dwóch synonimicznych zwrotach porównawczych: *wlec sã jak takò gąsewnica* (pn., śr.) Sy I 350 i *lezc jak taczi kraczëpón* (Rąb, Otałzyno, Jeleńska Huta) Sy II 232, oba zatem charakteryzują sposób chodzenia, przy czym w drugim człon porównujący bliższy jest etymologicznemu znaczeniu członu porównawczego, gdyż porównaj tu etymologię *kraczëpón* od *kraczèc sã* ‘czołgać się, leżeć’.

Leksem **kòmòr** ‘owad *Culex*’¹⁴ pojawia się w kaszubszczyźnie wyjątkowo i raczej wtórnie jako zapożyczony (z polskiego?), gdy powszechnie używany jest leksem

¹⁰ Wariant (ta) *gzyka* wykazuje tylko F. Ceynowa (i za nim Ram 104); może on być efektem mylnego zinterpretowania dop. l.p. w typowych połączeniach typu *dostac, miec gzyka*.

¹¹ Por. B. Sychta, *Element morski w kaszubskiej frazeologii*, „Język Polski” 35, 1955, s. 1-8 i J. Treder, *Morze i wiatr w idiomatyce kaszubskiej*, „Nautologia” R. XXII 1987 nr 1, s. 40-51.

¹² Por. *gżéł* ‘bąk, *Tabanus bovinus*’ (pn.) Sy I 397.

¹³ Etymologia ps. **Qsénica* ‘larwa motyla, gąsienica’ od **Qsénz* ‘mający włosy, włochaty’, zatem pierwotnie ‘włochata, kosmata, kudłata (larwa)’ Boryś 158.

¹⁴ Od onomatopiecznego pie. **kem-/ *kom-* ‘brzęczeć, bzyczeć’, a więc ‘(uporczywie) brzęczący owad’ Boryś 246.

mëga¹⁵ i rzadszy **skògòla**¹⁶ (pn., śr.). Wszystkie trzy funkcjonują w połączeniach wyrazowych obrazujących małość, małą ilość czegoś¹⁷, zwłaszcza tłuszczu, a zatem też marne jedzenie i biedę: or. *bòjec sã mëdźi* ‘przesadnie się czegoś bać’ Sy III 67; *robic z mëdźi* (*/skògòla*) *wòła* ‘przesadzać’ Trep I 248, Sy III 67, (pn.-zach.) Sy VI 99 i war. *ciesz. nigdo robi z bąka konia* 1885 NKP I 71, pol. *robić z muchy słonina* (niem. *aus einer Mücke einen Elefanten machen* PWDP 145); *prawòwac sã ò mëdźino sadło* ‘o błahostkę’ Sy V 10 wobec hist. *ciągać się przed sądy* (*/klócić się*) *o komarowe sadło* (od 1888) NKP II 107¹⁸; (*żëto mô*) *kłos jak kòmòra* (*/mëdźin*) *nos* Sy II 175, VI 293 oraz hist. *kłosy/ kłoski jak komarowe nosy* (*/noski*) (Ad) NKP II 84; *taczi wiòldźi jak kòmòrny nos* (Rop) i *ciesz. wielki jak komárzy nos* (1885) NKP III 673; or. *żëwic sã mëgòwim sëtím* ‘o człowieku chudym’ (pn.) Sy II 67; or. *mëgama krasëc* ‘jadać bardzo skromnie, żyć w niedostatku’ Sy II 67, do czego porównaj *gapą krasëc* w przysłowiu *Doma gapą kròszą, a jak przinądą miedzë lëdzy, to panów grają* (śr.) Sy II 236.

Leksem **mùcha** ‘owad, *Musca domestica*’¹⁹ występuje w kilku frazeologizmach o podobnym znaczeniu jak te z członem *mëga*, czyli wskazujących na fizyczną małość i brak tłuszczu: *robic z mùchë jelenia* ‘przesadzać’ Sy III 134 i hist. (Ad) NKP II 550 jako war. pol. *robić z muchy słonina*; *wëbrac sã ze seczerą na mùchë* Sy III 135 wobec *ciesz. zagiyrzył się siykiyróm na muche* NKP III 188; or. *jadac sëszone mùchë* ‘o chudym’ (Przetoczyno, Luzino, Szemud) Sy III 134. Część ich wykazuje nawiązania do znaczenia etymologicznego, tj. do natrętnego buczenia: *dokùczac* ‘docinać jak mùcha’ Sy III 134, V 78 i war. pol. *brzęczeć jak naprzykrzona mucha* NKP I 207 – czy do natrętnego latania: *kręcëc sã jak mùcha w latarni* Sy III 134 jako war. pol. *kręcić się jak ćma* (*dokoła lampy*) NKP II 202. Inne frazeologizmy z *mùcha* sygnalizują powolność w „obcym” środowisku, tj. w płynie: *wlec sã jak mùcha w smòle* CeyS 21 i [*lezc* (*/grzebac sã*)] *jak mùcha w mlékù* Sy III 134 oraz *ciesz. wlec się jak mucha z maślánki* (1885) i wielkopolskie: ... *w mazi* NKP II 546.

Zwrot porównawczy kasz. *lezc na cos jak mùcha na scerza* ‘ścierwo’ Sy III 134 uznać można za war. hist. *zlecić się jak sroki do ścierwu* (1639) NKP II 282. W związku z nim, pamiętając o kasz. *scérz* ‘pies’, próbować można objaśniać zwrot *psë mùchë kogòs òbsadlë* ‘komuś nic się nie chce’ (pd.) Sy III 134, znany też z Kociewia: *psie muchi kogo obsiedli* SyK II 134 – jako pochodzący zapewne z pierwotnego: **mùchë psë òbsadlë*; na schorowane i nieruchliwe *psë* = *scerze* siadają roje much jak na padlinę. Niejasne wyrażenie *psë mùchë* wydaje się być ekwiwalentem znanego z kaszubskiej

¹⁵ Por. etymologię od niem. *Mücke*, pr.-niem. *Migge, Mügge* (H. Frischbier) Ram 167.

¹⁶ Por. etymologię od *skògòlëc* ‘wydawać przeciągłe brzęczące dźwięki, ciągle, intensywnie brzęczeć’ SEK IV 282-283.

¹⁷ Tak też w biblijnym *Komara precedzacie, a wielbłąda pożeracie* (1551-1698), też np. Ad (Mt 23,24) NKP II 107 w tłumaczeniu kasz.: ...*cedzyta* [*napitk wedle*] *mëdźi, a pòlikòta wielbłąda* (E. Gołąbek); ... *precedzzywòta mëgã, a pòlikòta kamélã* (ks. F. Gruzca); *Wa cedzyta mëgã, a pòlikòta wielbłąda*. (o. A.R. Sikora).

¹⁸ Por. też *jak w komarze sadła* (od 1618) NKP III 136.

¹⁹ Od pie. **mü-*/ **mus-* ‘komar, mucha’ od głosu wydawanego przez latające owady Borys 342.

prozy wyrażenia (zapożyczonego z niem.?) *kanëkulòrné dni* (J. Patock) Lor I 329, do którego por. górnołużyckie *psyče dny* i cz. *psi dni* ‘ciepłe dni od 22.06.-22.08.’ = niem. *Hundstage* ‘kanikuła’. Pierwotnie zatem omawiany zwrot mógł mieć formę: **psé dni kògòs obsadłë* (*ina kògòs naszłë*) ‘komuś nie chce się nic robić’?

Leksem **mrówka** nasuwa zwykle skojarzenie z pracowitością (por. np. *pracowity jak mrówka*), której składnikiem może być ruchliwość, zapisana w porównaniach: *sedzy* [*niespòkójno*], *jakbë mrówczy miòł w bùksach* Sy III 125 wobec *czes. pydli, jak-by miòł mrowce w gaciach* NKP II 159; or. *biegac jak mrówka* Lor I 515 i *chùtczy jak mrówka* Sy III 125.

Leksem **mùl**²⁰ ‘mól’ występuje zapewne w dość zagadkowym połączeniu: *mula dosc*, które łączy się zwykle z czasownikiem *mieć*, znacząc łącznie: ‘mieć zmartwieńie’: *Móm z nima mùla dosc* (Puckie) Sy III 136.

Według lokalnych wierzeń **pchły** ‘*Siphonaptera, Aphaniptera*’²¹ będą oddane opiece starych panien lub starych kawalerów (Kępa Swarzewska) Sy III 348, co ujmuje zwrot *pchlë pasac przed pieklã* (*pò smiercë*) ‘o starym kawalerze’ (Kępa Swarzewska) IV 66. Jest on bez wątplenia wtórny wobec *psë* (*/kòzë*) *pasc* ‘cudzołożyc’ (zob. niżej) jako efekt wpływu przysłowia *Łatwiej sto pcheł upilnować niż jednej dziewczyny* (Ad) NKP II 618, gdzie też *czes., a por. kasz. Diòbël mówi, że òn bë mili miech pchlów pasł, jak taczich dwòje, co sã kòchają* Sy I 211, III 89.

Wierzono też, że *stòrò panna bådze przed pieklã òwce pasc, a stòri kawaler bådze je nawrócòł* (Zabory) Sy III 348. Wtórność tych wierzeń i zwrotów wynika m.in. z ich wąskiego zasięgu: bądź tylko na północny, bądź tylko na południowym wschodzie Kaszub, a poza tym „według wierzeń ogólnopomorskich dziewczyna, która nie wyszła za mąż, będzie musiała kozy paść przed wrotami piekła”, co tkwi w zwrocie *przed pieklã kòzë pasc* Sy II 222. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że poza zwrotem *pò smiercë kòzë pasc przed pieklã* ‘żyć w staropaniństwie’ Sy VII 203 znane są zwroty o innych znaczeniach: niewątpliwie wtórny wobec wyżej przytoczonych *kòzë pasc pò smiercë* ‘o złym człowieku’ (śr.) Sy II 222 i starszy *kòzë pasc* (pd.-zach., pn.-zach.) Sy II 222, jednak także wtórny wobec ogólnego i niewątpliwie pierwotnego *psë pasc z kims* ‘cudzołożyc’²² Sy IV 260, też kociewskie, chełm., krajniackie, śląskie, młpl. (por. m.in. NKP II 911).

Ukąszenie przez **pszczolę** ‘*Apis mellifica*’²³ powoduje – wedle kaszubskiego sennika – deflorację (Sy V 34), co tłumaczyć może oryginalną kaszubską frazę *pszczolë jã pògrëzłë* ‘zaszła w ciążę, zwłaszcza pozamałżeńską’ Sy IV 211, V 34, mającą wtórne war.: *pszczól jã kąsył* (sporad. Puckie) Sy IV 211 obok *brzmiòł* ‘trzmiel’ *jã kąsył* (pn.) Sy I 79. W innym miejscu bliżej opisano „prorocze” zdolności pszczół²⁴.

²⁰ Por. *mól* ‘owad *Tineola biselliella*’ od pie. **mel*(ð)- ‘rozkruszać, rozdrabniać, mleć’ Borys 339.

²¹ Ps. **blōcha* Borys 420.

²² G. Pobłocki, *Słownik kaszubski z dodatkiem idyotyzmów chełmińskich i kociewskich*, Chełmno 1887, s. 74.

²³ Ps. **bōčela* z onomatopeicznym *bōk-, bōč-* (np. *buczeć*), a więc ‘ta, co brzęczy’ Borys 501.

²⁴ Por. J. Treder, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo 1989, s. 27-28.

Krzętaninę i ogólne podenerwowanie w momencie rojenia się i porodu ujmuje fraza kasz. *pszczolë sã roją* ‘o odbywającym się porodzie’ (pd.) Sy IV 211, IV 337. Dawne porównania *wesołò jak pszczola* i *brzączci jak pszczółka* Ram 313 uznać dziś można za war. *wesoły jak ptak* (*/szczygieł*) oraz *brzęczy jak mucha*.

Leksem **robòk** (*Vermes*) występuje w zwrotach or. *na kims bë sã robòk nie nazart* ‘o chudym’ Sy IV 330 i żart. *robòka ùczcë płëwac* ‘łowić ryby na wędkę’ Sy IV 330; drugi odpowiada znanemu pol. pot. *robaka moczyć*. Zwrot porównawczy or. *narobic sã jak robòk* nawiązuje do znaczenie etymologicznego²⁵ i dużej aktywności tego owada, która znalazła też odbicie w tekstach folkloru, np. *A robaczek nieboraczek...* Dawny zwrot porównawczy *mnożëc sã jak robòczi w serze* CeyS I 13 został też kiedyś potwierdzony w gwarze chełm. (1878) NKP II 512; wydaje się on wtórny wobec np. *mnożyć się jak gryby po deszczu*.

Z prozy kaszubskiej A. Budziszka znany jest zwrot *wëcëgac komus robòczi z nosa* jako war. dawnego pol. *wyciągać komus robaka z nosa* ‘karać kogoś za upór’ (1885), będącego z kolei war. *wypędzać* (*/wyciągać*) *komus muchy z nosa* (1865) NKP II 651; porównaj do nich niem. *aus der Nase ziehen*. Jednak najosobliwszy z tym leksemem jest zwrot *kàsëc na robòka* ‘zajść w ciężę’ (Kępa Swarzewska) Sy IV 330 (obok geograficznie szerszego: *kàsëc na wãdkã* (pn.) Sy II 154), do którego por. mazowieckie *robaczne jabko zjeść* ‘o ciężarnej’ (Klukowo)²⁶.

Leksem kasz. **skòczk** ‘świerszcz’ występuje w porównaniu *chùdi jak skòczk na swiãti Jan* Sy II 58, będącym war. hist. pol. *wychudł* (*/chudy*) *jak świerczek polny* (1595, Ad) NKP I 295; to dawne wyrażenie na Kaszubach związane zostało tylko z przednówkiem z powodu wyrażen *dłudzi Jan* (*/jochim*) ‘okres przednówka i uosobienie biedy przed żniwami’ Sy I 218.

Leksem **szerszén** ‘*Vespa crabro*’²⁷ funkcjonuje w nawiązującym do etymologii wyrażeniu porównawczym: *zli jak szerszén* Sy V 253 = ciesz. i dawne pol. (Ad) NKP III 905, a więc dziś zachowanym tylko na południu i północy Polski.

Najżywotniejszy w kaszubskiej frazeologii jest leksem **wesz** (*/wsza*) ‘*Anoplura*’²⁸, który tylko raz pojawia się we frazie notującej fizycznie odczuwalną dolegliwość gryzienia: *kògòs ta nòstarszò* [*wesz*] *grëze* ‘o kimś, kto się często drapie’ Sy VI 84. Poza tym dostępne bezpośrednio doświadczeniu obserwacje związane z tym owadem zostały w języku swoiście uogólnione, mianowicie jako ociężałość i powolność w dwu porównaniach: *lezc jak wesz* ‘wolno, ociężale’ Sy II 365 = ciesz. NKP II 297; *zgniłi jak wsza* (*/wesz*) Sy VI 84, 227 = ciesz. *lyniwy jak wesz* NKP II 291 – a raz jako osobliwy „obraz” najedzenia: kasz. *tak sã najòdł, żebë mógl na brzëchù wesz* (*/pchtã*) *zabic* Sy II 97, V 315 = ciesz. *tak się najadł, żeby mu można wesz na brzuchu zabić* (1885) NKP I 857.

²⁵ Od onomatopeicznego ps. **chrobati* ‘trzeszczeć, chrzęścić, chrupać’ Borys 515.

²⁶ S. Dworakowski, *Zwyczajne rodzinne w powiecie wysoko-mazowieckim. Prace etnograficzne...* 3, Warszawa 1935, s. 15.

²⁷ Od pie. *(s)ker- ‘ciąć, kłuć, żgać, a więc ‘tnący, żądłący’ Borys 602.

²⁸ Ps. **vòšb* z pie. **lus* (por. np. niem. *Laus*) Borys 685.

Część frazeologizmów z tym członem akcentuje bezwartościowość czegoś, a zatem również biedę, upadek majątkowy i moralny, w tym zwłaszcza chciwość i skąpstwo: 3 zwroty or. *nie zarobic ani na masc na wszë* (Rop) NKP III 831; *mieć wszë za kòłnierzã* 'być byle kim' (Hel) Sy IV 20 i hist. *wszë kògòs do stawù zawleką* 'zejdzie na dziady' CeyS I 15 i (Rop) NKP III 642 – i 3 zwroty z dalszymi poświadczeniami: *niewòrt spòłone* (*/piekłé*) *wszë* Sy V 366, VII 125 = młpl. i hist. ... *wszy pieczonej* (Ad) NKP II 620; *chtos bë nëkòł [za dëtka] wesz na tòrg do samégò Gduńska (Ido sódmi wšë)* 'o chciwym' Sy V 326 i *ciesz. za grejcar gnołby wesz i do Wydnia* NKP I 732; *ze wszë bë skòrã scygnął* 'o chciwym' (Rop) NKP I 243 i war. poleski (*skupy*) *z haŭna szkùrku zdzieré*²⁹.

Kilka frazeologizmów zawierających ten składnik wyraża niewdzięczność bądź kłopot: or. *pòzwòłëc wszë wlezc do kòżëcha* 'doznać niewdzięczności' Sy II 228, por. niem. *Lausin in den Pelz setzen* 'napytać kogoś biedy' obok *jmdm Läuse in den Pelz setzen*; *pùścëc kòmus* (*/sobie*) *wesz do kòżëcha (/w kòżëch)* 'narobić sobie kłopotu, doznać niewdzięczności' Sy IV 231, VI 84 oraz *ciesz. puścił* (*/nabroł*) *se wszy* (*/wesz*) *do kòżucha* NKP III 642 i młpl. *wsadzić komu wesz za kòłnierz* 'powiedzieć komu złą wiadomość' NKP III 642. Za oryginalny – na tle ostatniego – uznać trzeba zwrot kasz. *wsadzac kòmus wszë za kòłnierz* 'o pracy bezcelowej' Sy II 190 (tj. typu *wòżëc wodã do mòrza* = pol.), stwierdzającym oczywistą obecność czegoś, zwykle czegoś w nadmiarze, co zawiera się też pośrednio we frazie *wszë kògòs zjedzą* Sy VII 148 = *ciesz. wszy go zjedzą* (*/zeżeróm*) NKP III 642;

Parę zwrotów porównawczych z tym członem odnosi się do zarozumiałości i/lub wynoszenia się: *bùchac sã jak wesz na strëpie* 'o zarozumiałym' Sy VI 84 wobec hist. *pysznić się jak wesz na aksamicie* (1835) NKP II 1156; *gniesc sã* (*/sedzec*) *jak wszë* (*/wesz*) *na strëpie* Sy I 333, V 27 obok *jic* (*/pchac sã*) *jak wesz* (*/còlewò*) *na strëp* Sy I 115, V 180 = *ciesz. siedzi jak wesz na strupie* NKP III 185 obok war. *tak się ciśnie jak wesz do strupa* NKP I 326; *jeżëc sã jak wesz na strëpie* Sy II 103 i war. *ciesz. ... jako wesz we strupie* NKP I 864; *pòdskakiwac jak wesz na nitce* 'zadzierać, chcieć być górą' Ex = chełm. *rwać się jak wesz na nitce* 'pysznić się' (1854) NKP III 103. O uporze i obstawaniu przy swoim można informować porównaniem: *trzëmac sã jak wsza kòżëcha* '... jak pijany płotu' Sy II 228 = *ciesz. i hist. (Ad) NKP III 546*.

Przyglądając się frazeologizmom z leksemem *wesz*, zwłaszcza porównaniom, łatwo zauważyć „towarzyszenie” im dalszych członów, tj. *kòłnierz*, *kòżuch* i *strup*, występujących m.in. w kaszubskiej frazeologii, kiedy nie pojawiają się w niej wyrazy *aksamit* i *grzebień*, znane z innych poświadczeń.

Z omówionego materiału wynika, że we współczesnej i dawnej frazeologii kaszubskiej funkcjonowało kilkanaście³⁰ leksemów nazywających owady, z którymi

²⁹ C. Pietkiewicz, *Kultura duchowa Polesia rzeczyckiego. Materiały etnograficzne*. Prace etnologiczne... 4, Warszawa 1938, s. 392.

³⁰ Na spotkaniu Komisji Frazeologicznej KJ PAN (w 2000 r.) L. Zaręba porównywał frazeologizmy polskie i francuskie z nazwami owadów; stwierdził bodaj 20 nazw owadów we frazeologii francuskiej, w polskiej 16, w tym sporo recesywnych i z tzw. niższych rejestrów języka.

związały się określone znaczenia, rzadziej mniej lub bardziej dosłowne, częściej metaforyczne i abstrakcyjne, a mianowicie:

bąk: a) jedzenie i picie, b) narwanie, obłęd;

brzmiół: złość, wtórnie: ruchliwość;

gąsiewnica/ kraczępón: sposób chodzenia;

gzyk/ gżel: nerwowość, obłęd;

kòmôrl męga/ skògòla: a) bezwartościowość, mała ilość/ wartość, bieda;

mrówka: pracowitość i ruchliwość;

mùcha: a) bezwartościowość, mała ilość/ wartość, bieda, b) dokuczliwość, natrętność, c) powolność, ociężałość, lenistwo;

mùl: zmartwienie, kłopot;

pchła: (nie)moralność;

pszczół: a) brzęczenie, b) ciąża;

robók: a) praca, b) ciąża;

skòczk: wygląd i bieda;

szerszeń: złość;

wesz: a) gryzienie, b) ociężałość i powolność (związana z objadaniem się), b) bieda (materialna i moralna), c) kłopot, niewdzięczność, d) pycha, zarozumiałość.

Bogactwo obrazowości i różnorodności znaczeń symbolicznych tej frazeologii może wręcz zadziwiać. Samo przez się pokazuje się tu różnica między frazeologizmem i wyrazem, zwłaszcza gdy w starych leksemach zatarło się ich pierwotne znaczenie, które mimo konkretności było i tak mniej lub bardziej uogólnione. Zauważyć również trzeba, że tylko niektóre znaczenia na siebie się nakładają (np. *kòmôrl męga* a *mùcha*), jak też stosunkowo rzadko określone leksemmy wymieniają się i ze sobą niejako konkurują w jednostkach frazeologicznych wariantowych, np. *bąk/ gzyk/ mùcha*. Na tym tle wyróżnia się też dość konsekwentne rozróżnianie leksemów *pchła* i *wesz*. Wtórność – i nowość w tej funkcji – prezentuje szczególnie kasz. *brzmiél*, występujący za *diòbeł*, *łasëca*, *robók*. Pierwotnie luźny związek wyrazowy nabrał lokalnie znaczenia frazeologicznego: *pszczółë sã rojã* ‘odbywa się poród’.

Należy tu pamiętać o ciągle niewielkim stopniu normatywności kaszubszczyzny w ogóle³¹, szczególnie w sferze leksyki i frazeologii; te podsystemy reprezentują niemal stan zgodny z licznymi gwarami kaszubskimi. Wewnętrzne terytorialne zdyferencjowanie frazeologii kaszubskiej (zasięgi: pn., śr., pd. i mniejsze) jest duże, a wiele jednostek stanowi zwykle innowacje, które z punktu widzenia jakiejś normy powinny być kwalifikowane jako błędy, np. *miec bąka w głowie*; *miec mùchë w głowie*. Niektóre innowacje są jedynymi zaświadczeniami faktów genetycznie innych, np. *psé mùchë kogòs òbsadłë* ‘komuś nic się nie chce’ (pd. Kaszub i Kociewie) wobec **psé dni kògòs òbsadłë* (por. *psé mùchë* wobec *psé dni*).

³¹ Por. J. Treder, *Tendencje w sferze normalizacji kaszubszczyzny. Rys historyczny*, [w:] *Gwary dziś 4. Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2007, s. 165–172.

Zakres wariantowości – i zarazem odmienności – frazeologii kaszubskiej wzrasta, gdy się ją zestawia z polską literacką czy polską dialektalną. Nie tylko w niniejszym zestawieniu zdumiewają podobieństwa frazeologii kaszubskiej z terytorialnie odległą cieszyńską³² (np. *wiôldzi jak kòmôrny nos, lezc jak wesz*), znacznie większe niż z sąsiadującą kociewską (np. *miec mùchë w głowie*). Jednak stopień oryginalności frazeologii kaszubskiej i w tym wycinku wydaje się duży, szczególnie gdy się bierze też pod uwagę jednostki dawne i historyczne, np. or. w *kims bączk grabòli, bączk nêkò kòmùs szczescé, bójec sã mędzi, żëwic sã mëgòwim sëtím, mëgama krasëc, jadac sëszoné mùchë, nie zarobic ani na masc na wszë, pòzwòlëc wszë wlezc do kòżëcha*; ostatnie może pod wpływem niemieckim.

Stosując klasyczny podział strukturalny, stwierdzić należy dominację zwrotów, zwłaszcza porównawczych, które znamionują frazeologię odmian mówionych, a więc także odmian gwarowych. Frazeologia kaszubska niewątpliwie bliska jest gwarowej i jako geograficznie ograniczona została zapisana dopiero w wielkim *Słowniku* B. Sychty. Stąd też wielu bezsprzecznie starych frazeologizmów (np. *czòrny bąk włôżł w jadra, pszczołë jã pògrëzlë, kãsëc na robòka, chùdi jak skòczk na swiãti Jan, bùchac sã jak wesz na strëpie*) nie znajdziemy w kaszubskiej literaturze pięknej, uprawianej od czasów F. Ceynowy, tj. od połowy XIX w.

Skróty:

a) źródeł

- Ad S.B. Adalberg: autor *Księgi przysłów...* 1889–1894, zob. NKP.
 Boryś W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
 CeyS F. Ceynowa, *Skôrb kaszëbskòsłowińszë mòwë*, Świecie 1866.
 Ex eksploracja (terenowa) autora.
 Lor F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Band I A–P, Berlin 1954.
 NKP *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. I–IV, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1978.
 PWPD *Phraseologisches Wörterbuch Polnisch-Deutsch*, von E. Ehegötz, W. Frenzel, M. Gehrmann und S. Skorupka, Leipzig 1990.
 Ram S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder według wydań AU z r. 1893 i PAU z r. 1993, Gdańsk 2003.
 Rop Leon Roppel: informator terenowy Redakcji NKP (zob.).
 SEK W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–V, Warszawa 1994–2006.
 Sy B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
 Trep J. Trepczyk, *Słownik polsko-kaszubski*, t. I–II, red. J. Treder, Gdańsk 1994.

³² Cechuje to także dziedzinę paremii, o czym zob. J. Pomierska, *Przysłowia kaszubskie. Studium z paremiografii i paremiologii*, Gdańsk 2009 (rozprawa doktorska).

b) inne:

chełm.	chełmińskie	niem.	niemieckie
ciesz.	cieszyńskie	or.	oryginalny
cz.	czeskie	pol.	polskie
hist.	historyczne	pot.	potoczne
kasz.	kaszubskie	war.	wariant
lit.	litewskie	żart.	żartobliwe
młpl.	małopolskie		

